

Т.І.Артёмова, канд. екон. наук

Інститут економічного прогнозування НАН України

ВИТОКИ ЦІННІСНИХ ВІДНОСИН

Розглядається проблема формування методології сучасної економічної теорії в контексті просторово-часового підходу. З цих позицій автор намагається простежити витoki відносин економічної цінності, що криються в глибинах господарської організації первісного суспільства – колиски розвинутої соціально-економічної системи.

Теоретична економічна наука перебуває у стані кризи. Вона не спроможна запропонувати адекватну сучасним життєвим реаліям методологію економічного аналізу, а отже, якнайповніше відобразити і дослідити свій об'єкт і стати надійною підставою для розроблення ефективної економічної політики¹.

Говорячи про теоретичну економічну науку, ми маємо на увазі, перш за все, її засадничі гілки: неокласичну модель (модель неокласичного синтезу), офіційно подану в економікс, і політичну економію, що становить методологічне ядро вітчизняної економічної теорії. У свою чергу, ідейно-теоретичною платформою цих найбільших наукових шкіл виступає система відносин економічної цінності: для неокласичної моделі – у формі теорії граничної корисності, для політичної економії – у формі теорії вартості².

На нашу думку, кризовий стан сучасної економічної теорії зумовлений, у першу чергу, кризою усталеного тут підходу до розуміння суті відносин економічної цінності³ і пов'язаним із цим ворожим ідеологічним протистоянням різних наукових шкіл і течій. Криза теорії економічної цінності на поверхні науки нібито й не помітна; вона виявляється у своєрідних "провалах в економічній пам'яті", у відмові від системи фундаментальних цінностей, у поверхневому підході до використання понять "гранична корисність" і "вартість" в економічних дослідженнях.

З одного боку, фахівці відзначають, що з 40–50-х років XX століття в західній економічній науці теорія вартості остаточно втратила актуальність і

¹ У цьому зв'язку досить згадати останні публікації: Радаєв В.В. Умови розвитку економічної теорії // Економічна теорія. – 2004. – № 1. – С. 24–42; Яременко О.Л. Історичний зміст кризи економічної науки // Економічна теорія. – 2004. – № 2. – С. 26–34 тощо.

² Наприкінці XX століття ядро теоретичної економічної науки доповнив неоінституціональний напрям із ціннісною серцевиною у формі теорії суспільного вибору.

³ У сучасній економічній літературі поняття економічної цінності не отримало свого розгорнутого теоретичного обґрунтування, натомість підходи до його визначення цілком сформувалися.

відійшла на другий план⁴. Вона виявилася нібито розлитою в концепціях ринкової поведінки споживача, теорії фірми, розподілу ресурсів і доходів, у теоріях суспільного добробуту, недосконалої конкуренції і державного регулювання; остаточно відірвалася від теорії вартості двофакторна концепція ціни. З розпадом традиційної системи соціалізму пов'язаний мовчазний "демонтаж" ядра її ідеологічної надбудови – трудової теорії вартості у формі марксизму. В сучасному науковому економічному просторі як пануюча методологія затвердився ціннісний плюралізм у діапазоні від дрібнодисперсного постмодерну до прагматичного синтезу. "Явна суперечливість вихідних аксіоматичних постулатів у різних теоріях поставила під сумнів саму доцільність теоретичних побудов на такому хиткому підґрунті, – пише у зв'язку з цим Ю.Ольсевич. – Водночас накопичення великого арсеналу моделей різного рівня узагальнення, що описують і пояснюють механізми господарювання, надало достатньо матеріалу для системного синтезу економічних знань. Причому синтезу, який ігнорує як різноманітне "генетичне походження" частини синтезовуваних моделей, їх "кореневу" приналежність до ворогуючих теоретичних напрямів, так і суто емпіричне походження іншої частини моделей"⁵.

З іншого боку, ті самі західні економісти впродовж усього повоєнного періоду пишуть про кризу економічної теорії; найвпливовіші автори відбивають спільне прагнення вчених створити нову змістовну теорію, яка не "приносила б реальну складність господарської системи в жертву математичній чіткості і зручності викладення"⁶. Констатуючи практичне фіаско моністичної ціннісної методології, фахівці змушені сьогодні визнати, що методи функціонального аналізу і системного синтезу також не є тими зручними інструментами, які одні тільки і забезпечують конструювання економічно справедливого, прийнятного для життя суспільства. Тотальне поширення ринкових цінностей і гострий брак цінностей фундаментальних сприяли появі в розвинутих країнах "суспільства, побудованого на угодах", і підриву засад загальної економічної рівноваги.

"Не виключено, що на вищому витку теоретичної думки і в іншу епоху авторитет моністичного методу може бути відновлений на якісно нових засадах"⁷, – розмірковує Ю.Ольсевич. Проте сама практика господарської життєдіяльності суспільства свідчить, що формування нового методу економічного мислення не може бути відкладене на невизначений час: "...коли еволюція буття на Землі наближається до свого апогею, дуже важливо усвідомити суть процесуальності, щоб спробувати зробити все можливе для продовження стадії стабілізації ноосфери – стадії, яка перебуває на вершині

⁴ Див., напр.: *Никитин С.М.* Эволюция западных теорий стоимости и цены // Деньги и кредит. – 1992. – № 5. – С. 24–25; *История экономических учений* / Под ред. А.П.Худокормова. – М., 1999. – С. 382.

⁵ *Всемирная история экономической мысли: В 6 т-х. – Т. 5. Теоретические и прикладные концепции развитых стран Запада (послевоенный период).* – М., 1994. – С. 509–510.

⁶ Див., зокрема: *Коуз Р.* Фирма, рынок и право. – М., 1993; *Блауг М.* Методология экономической науки, или Как экономисты объясняют. – М., 2004.

⁷ *Всемирная история экономической мысли. – Т. 5. Теоретические и прикладные концепции развитых стран Запада (послевоенный период).* – С. 514.

еволюції нестабільності, на вершині піраміди матеріального"⁸. І ця проблема, як здається, є спільною для всіх наук, у тому числі (а сьогодні в першу чергу) для економічної теорії.

До формування нового методу економічного аналізу впритул підійшли і західні, і вітчизняні фахівці. "Дихотомія фундаментальних принципів і практичної доцільності абсолютно явно є штучною, але саме це і робить її корисною, – пише, зокрема, Дж.Сорос. – Між цими крайніми точками ...лежать близькі до рівноваги умови відкритого суспільства"⁹. "Математика і філософія відрізняються від "нормальних" наук вищим ступенем абстрагування, але форми абстрагування у них різні: чіткість і жорсткість, з одного боку, і розпливчатість і м'якість – з іншого. Між цими двома полюсами "затиснені" сутності решти наук"¹⁰, – відзначає С.Лазарев. Цілком усвідомлюється також те, що у своєму прагненні сформулювати нову змістовну спільну теорію в річищі логіки історичного процесу економічної науки необхідно прямувати за природничими науками, "які в повоєнні роки рішуче переходять від детерміністського класичного світобачення (з його поняттями рівноваги й оборотності) до вірогіднісного підходу (що оперує поняттями складності, нерівноваги, необоротності)"¹¹.

У цьому контексті процес подолання економічною наукою кризового стану є об'єктивно неминучим; він підготовлений логікою усього її попереднього розвитку і вбачається нам на шляхах відродження фундаментальних ціннісних засад економічного дослідження, що передбачає подолання догматизму у сприйнятті і трактуванні теоретичних постулатів її основних течій. Методологічне оновлення, у свою чергу, сприятиме зближенню і зміцненню наукового потенціалу впливових економічних шкіл, протистояння між якими має переважно ідеологічний характер. Конструктивну ж підставу формування позитивно-релятивістської парадигми економічної науки, на нашу думку, може скласти оновлена концепція економічної цінності.

Уперше конкретно висловлену ідею про субстанційний зв'язок вартісних відносин із розгортанням буття економічного простору-часу ми знаходимо в А.Гриценка¹². Зважаючи на це посилення і ґрунтуючись на методології класичної, у тому числі марксистської, школи, ми визначаємо *економічну цінність як економічне благо (умову і результат людської господарської діяльності), що має певну корисну форму і виступає в процесі суспільного обміну у троякій визначеності вартості, граничної корисності та ціни, що розгортаються в ході логіко-історичного процесу формоутворення буття економічного простору-часу*¹³.

⁸ Лазарев С.С. Онтология точности и прогностичности // Вопросы философии. – 2004. – № 1. – С. 126.

⁹ Сорос Дж. Кризис мирового капитализма. Открытое общество в опасности. – М., 1999. – С. 86.

¹⁰ Лазарев С.С. Онтология точности и прогностичности. – С. 123.

¹¹ Ольсевич Ю. К релятивистской экономической теории // Вопросы экономики. – 1995. – № 6. – С. 13.

¹² Див.: Гриценко А.А. Еволюція вартості // Економіка України. – 2001. – № 4. – С. 45–55.

¹³ Див.: Артьомова Т.І. Методологія інституціоналізму у контексті теорії вартості // Економіка і прогнозування. – 2003. – № 3. – С. 115.

З цих позицій спробуємо виявити *просторово-часові витoki ціннісних відносин*, що методологічно живлять сучасні економічні теорії. Надалі крізь призму нового розуміння системи ціннісних відносин можна буде простежити розгортання теоретичних постулатів класичної політичної економії та маржиналізму з тим, щоб покласти початок подоланню їх ідейного кризового протистояння. Самі ж *витoki ціннісних відносин криються в умовах господарської життєдіяльності первісного суспільства*.

Нерівномірність і незначна кількість праці, за визнанням більшості фахівців і спостерігачів, включаючи Л.Моргана, можна вважати більш або менш загальним правилом життя первісних народів. Звідси – відсутність багатства, за винятком лише найнеобхідніших предметів, і величезні запаси вільного часу, для наповнення якого працею необхідне поєднання безлічі умов.

В.Кабо, спираючись на спостереження низки західних етнографів, які розрахували, що робочий час, затрачуваний на добування і приготування їжі сучасними аборигенами Австралії та бушменами Африки, складає не більше 2–3 годин, а з урахуванням інших робіт – 4–5 годин на день, вважає, що така тривалість "робочого дня" має бути типовою для всієї першої фази первісного суспільства. Відповідно він пропонує переглянути як перебільшену існуючу в науці думку, що життя первісної людини протікало в жорстокій боротьбі за існування¹⁴.

О.Румянцев, навпаки, вважає, що діяльність первісної людини, пов'язану з прожитком, правильніше порівнювати з добуванням їжі антропоїдами, які за своїм розвитком мають бути найближчими до тваринних предків людей. А за свідченнями приматологів, тривалість "робочого дня" людиноподібних мавп тільки з добування, переважно, рослинної їжі складає щонайменше 7–8 годин. Можна припустити, – пише автор, – що на зорі людства колективне виробництво їжі, особливо м'ясної, пов'язане з виготовленням знарядь праці, не скорочувало, а, радше, подовжувало робочий день¹⁵.

Так це або інакше, але закономірно одне: людська праця в першій її формі (як праця, пов'язана з привласненням і споживанням готових продуктів природи) є інстинктивною і невпорядкованою; вона зумовлюється природними потребами і життєзабезпечувальними ритмами організму (голод, спрага, сон, укриття від негоди та небезпеки і т. д.). Наскільки мало є регульованою праця, так само безладним є і споживання. Спільними рисами вдач більшої частини південноамериканських індіців, – відзначає. М.Зібер, – визнаються, між іншим, жадібність до обжерливості, коли у них є чим задовольнити себе, і помірність у разі нужди до того, що вони можуть обходитися без усього, не показуючи й вигляду, що бажають чогось¹⁶.

Лінь і надмірна напруга сил, з одного боку, обжерливість і голод – з іншого, дослідники відзначають як найістотніші хиби організації господарської діяльності первісних народів. Хиби ці органічно витікають з умов добування

¹⁴ Див.: Кабо В.Р. У истоков производящей экономики. Ранние земледельцы. – Минск, 1980. – С. 65–66.

¹⁵ Див.: Румянцев А.М. Первобытный способ производства. – М., 1987. – С. 116.

¹⁶ Див.: Зибер Н.И. Очерки первобытной экономической культуры. – С. 147.

засобів існування стародавніми людьми: з певного простору і лише в певні способи. Крим, наприклад, в епоху середнього палеоліту міг прогодувати лише 150–200 неандертальців – мисливців і збирачів¹⁷. Стоянки австралопітекових займали площу приблизно в 170 кв. м, як правило, поблизу джерел води. Звідси первісні люди йшли на полювання, на збір рослин та їх плодів, на пошуки матеріалу для виготовлення знарядь. У радіусі 5–8 км на площі в 200–250 кв. км вони добували необхідні їм продукти природи; ця площа землі була базою колективу, місцем його проживання, праці та відпочинку.

Не володіючи великою рухливістю, стародавні люди порівняно довго залишалися в рідному ареалі і через це вже не могли бути байдужими до займаної ними території. *Просторові уявлення були, на наш погляд, історично першою ціннісною рефлексією первісної людини з приводу її господарської діяльності; буття ж економічного часу при цьому постає як стягнуте в одну точку і зумовлюється сукупністю біоритмів людського організму та навколишнього середовища. "Сама турбота про існування тубільців Нового Віліса, – пише М.Зібер, – ніколи не йде далі теперішнього моменту, у них немає завтрашнього дня; вони їдять і сплять, прокидаються і шукають собі їжу: ось їхнє життя"*¹⁸.

Рефлексія буття простору є домінантною для всіх форм життєдіяльності первісної людини. Так, англійська дослідниця Б.Адамс вважає, що час у житті ранніх суспільств виконує інструментальну функцію, будучи вторинною, залежною від простору змінною. Інший англійський автор Е.Еванс-Причард, який вивчав у 1960 роки племена нуерів у Судані, говорить, зокрема, що вони живуть сьогоднішнім, сприймаючи лише теперішній момент, пов'язаний або з метеорологічними умовами, або з природним оточенням чи повсякденною діяльністю¹⁹. І.Андреев висловлює гіпотезу про зв'язок просторових уявлень із сприйняттям водних поверхонь як певної оглядуваної природної двомірності. Поштовхом же до уловлювання і закріплення у психіці людей часових ритмів він вважає вогонь, який як джерело підвищеної небезпеки не тільки давав людям світло і тепло, а й "диктував" певний ритм спільної і наперед розрахованої діяльності щодо його підтримки²⁰.

Припущення про передування "зорового відбиття" простору "слуховому сприйняттю" часу опосередковано підтверджують сучасні дослідження в таких галузях науки, як ембріологія, нейрофізіологія, етнографія, археологія, культурологія і т. д. Домінування правої півкулі головного мозку на ранніх етапах розвитку людини, як відзначають фахівці, зумовлює ефект "загрузання" часових уявлень у полі просторових взаємозв'язків: явища, процеси, а також їх стадії сприймаються як невиразно диференційовані, позапричиннонаслідкові. Аналогічно мірою переходу від привласнювального до відтворювального гос-

¹⁷ Див.: Андреев И.Л. Связь пространственно-временных представлений с генезисом собственности и власти // Вопросы философии. – 1999. – № 4. – С. 59.

¹⁸ Див.: Зибер Н.И. Очерки первобытной экономической культуры. – С. 147.

¹⁹ Див.: Adam B. Nime and Social Theory. – Cambridge, 1990; Аванс-Причард Э.Э. Нуэры. – М., 1985.

²⁰ Андреев И.Л. Связь пространственно-временных представлений с генезисом собственности и власти // Вопросы философии. – 1999. – № 4. – С. 55.

подарства нерозчленоване (синкретичне) буття простору-часу у сприйнятті людини поступово роздвоюється на екологічне, пов'язане з рефлексією природних ландшафтів, і структурне, зумовлене процесом творчого перетворення простору в часі.

Як відзначають фахівці, особливістю просторового мислення є те, що воно дуже конкретне, насичене дрібницями і не схильне до абстрактних узагальнень. Коли в африканській глибинці просиш місцевого мешканця допомогти знайти дорогу, – пише, наприклад, І.Андрєєв, – то звичайно одержуєш таку розгорнену відповідь, що не в змозі її ні запам'ятати, ні записати. І тоді, зглянувшись над тобою, таким безнадійно нетямущим, тобі називають дуже специфічний просторовий орієнтир із порадою знайти там когось, хто вкаже, як іти далі²¹.

Стосовно перших форм людського господарювання "просторовий" спосіб мислення виявляється в концентрації уваги на корисності, специфічних якостях речей, що задовольняють потреби. Явно виражена визначеність якості є характерною, таким чином, для перших ціннісних уявлень людини. У М.Зібера натрапляємо на характерний приклад такого "кориснісного" економічного мислення первісних народів. Тубільці Австралії, – говорить він, – дуже добре знають цінність гамака і ближче до ночі, збираючись до сну, не поступляться вам ним ні за які багатства, скільки б ви їх ні спокушали; зате вранці у вас є можливість отримати гамак даром, адже зранку він не має жодної цінності в їхніх очах²².

Буття економічного часу для первісної людини, таким чином, подібно до сприйняття часу дитиною: за Чуковським, "у дитини є цілий ранок, потім цілий день, а потім ще цілий вечір". Природно, що за такої протяжності мікроодиниць макроедності просто не сприймаються. "Здається дивним, – читаємо у М.Зібера, – що тубільці Аруанських островів не садять у себе кокосових горіхів, але причина полягає просто в тому, що вони не можуть зважитися закопати в землю таку прекрасну річ, маючи на увазі збирання плодів тільки через дванадцять років. Окрім того, якщо не сторожити плід удень і вночі, то його, ймовірно, вириють і з'їдять"²³.

Первинні ціннісні орієнтири господарської діяльності людини, таким чином, зумовлені домінантною рефлексією буття простору і фокусуванням уваги на корисності благ, що задовольняють життєво важливі потреби. "Відчуття простору" довго залишалося (а у традиційних – "природних" – цивілізаціях залишається дотепер) необхідною передумовою освоєння територій, ресурсів і форм привласнювального господарства. Проте людина, за висловом С.Булгакова, прагне досягнення господарської свободи, влади над відчуженою від неї природою, економічної потужності або багатства. Це прагнення реалізується у процесі розвитку суспільного господарства в часі.

²¹ Див.: Андреев И.Л. Связь пространственно-временных представлений с генезисом собственности и власти. – С. 58.

²² Див.: Зибер Н.И. Очерки первобытной экономической культуры. – С. 149.

²³ Там же. – С. 152.

Епоха господарства (господарська діяльність людини в часі) починається з перетворення ("одомашнення", або domestикації) буття екологічного простору. Фахівці вважають, що історично першою формою "цивілізованого простору" було соціально обладнане житло. Облаштування житла характерне не лише для людини; тварини також затрачують зусилля на виготовлення житла, але людське господарство є процес суспільно-історичного розвитку, це означає, що воно є "...процес не тільки колективний (як у тварин), а й якісно суспільний. Будь-який індивід, який вступає в господарство, посідає в ньому певне своє, ніби йому приготоване місце; і тому індивідуальні зусилля та особисті діяння набувають тут суспільного (трансуб'єктивного) значення"²⁴.

Громадськість виявилася вже на перших етапах господарської діяльності людини: порядок розподілу буття доместикованого простору відбивав систему соціальних відносин. Американський антрополог Р.Лоней, який вивчав звичаї одного з африканських народів, пише, що просторові уявлення тут постають як відображення відмінностей між чоловіками і жінками, старими і молодими, вільними і рабами. Право старшинства водночас визначає і права на всі види простору: мечеть, ринкову площу, місця розташування ткацьких верстатів, житлові будинки і територію, до них прилеглу. Принцип цього відображення, як відзначає автор, – складний, часто заплутаний, але ніколи простір не виступає нейтральним, а завжди – високоорганізованим, залежним від численних і різних за характером відносин у спільноті²⁵.

Цікавим аспектом раннього сприйняття і реалізації доместикованого простору є усвідомлення людиною себе як частини колективу (співтовариства) усередині природи. Буття господарського простору ще не рефлексується окремо від буття його як природної субстанції, а житло і селище одночасно постають і прообразом Всесвіту-Космосу, і тілом людини. Так, у догон, одного з народів Африки, принцип тотожності людини і буття простору втілювався у плануванні всіх сіл і окремих жител. Селище догон формувалося як простягнене з півночі на південь тіло предка Номмо²⁶.

Сприйняття тримірності простору, а також його роздвоєності на природне й обжите доповнювалося усвідомленням обмеженості території – житла, обробленої ділянки землі, гаю, природного водоймища тощо. Це зумовлювало зародження відносин власності, історично першими формами яких стали відносини користування, що відбивають панування буття господарського простору в умовах буття економічного часу-точки. "Інститут власності, – пише І.Андрєєв, – зароджувався на спірних межах і слугував спочатку захисту природно-біологічних і створених своїми руками штучних передумов культової та господарської діяльності від домагань з боку "чужих спільнот", племен, індивідів... Зародження ж концепції володіння, як продовженого і наперед

²⁴ Булгаков С.Н. Философия хозяйства. – М., 1990. – С. 92.

²⁵ Див.: Пространство и время в традиционных и архаических культурах. – М., 1996. – С. 101.

²⁶ Див.: Львова Э.С. Культура народов тропической Африки вчера и сегодня. – М., 1996. – С. 7.

гарантованого користування, і тим більше розпорядження, пов'язано з еволюцією сприйняття часу²⁷.

Первісні форми обміну з самого початку також зумовлювалися вихідною формою реалізації буття економічного простору-часу. Сам обмін мав колективний характер: плем'я або спільнота, що брали участь у ньому, делегували свої економічні повноваження обраним людям, переносючи власні уявлення про спільний (єдиний) господарський простір на відносини обміну. Дослідники відзначають, що якщо для виготовлення човна, наприклад, була необхідна праця кількох осіб (братів), то при обміні вся група братів (включаючи тих, які безпосередньо не брали участь у самій праці) виступала власником виробу.

Уникнути ускладнень торгівлі цілого племені з іншим плем'ям допомагала обрядовість обміну, яка підкреслювала його інституційний характер. В.Массон описує існуючий звичай торгових відносин через партнерів-посередників, які з дитинства, після обміну їхніх батьків пуповиною, були пов'язані між собою особливими незримими узами. Вони не повинні були ні розмовляти, ні торкатися один одного, і, разом з тим, саме через них обидва племені вели взаємний обмін²⁸. Поступово в торгіві відносини з іноземцями від імені і на користь усього племені входять старійшини, які потім привласнюють собі і право власності на вироблені співгромадянами блага.

Умовою виникнення і розвитку форм обміну стала екологічна різноманітність місць розселення різних спільнот і, перш за все, різноманітність сировинних життєзабезпечувальних джерел. Природні багатства займаної спільнотою території сприяли виготовленню тут особливих, самобутніх продуктів. Специфічну роль економічного каталізатора відіграв культурний традиціоналізм, який на перших порах також зумовлювався рефлексією буття господарського простору. У результаті благо, виготовлене або розташоване в певному місці, наділялося особливо привабливими корисними якостями. В Австралії, як пише В.Массон, причиною широкого розвитку обміну нерідко виступали уявлення про те, що речі, виготовлені фахівцями або племенами певної місцевості, мали специфічні ознаки, які робили їх якнайкращими, хоча це не завжди відповідало дійсності. Саме маршрути традиційного обміну, за якими рухалися списи, бумеранги, щити та інші вироби, перетинали весь материк²⁹.

За ритуальною охрою або каменем для виготовлення знарядь споряджалися цілі експедиції. Дальність таких експедицій іноді досягала 500 км, незважаючи на те, що поблизу були аналогічні джерела такої самої за якістю охри. Проте саме охрі, яку приносили здалека, приписували особливі магічні властивості, а отже, й високу цінність. Як правило, такі традиційні маршрути здійснювалися в райони реального або легендарного походження відповідних племен.

²⁷ Андреев И.Л. Связь пространственно-временных представлений с генезисом собственности и власти. – С. 61.

²⁸ Див.: Симпозиум по вопросу обмена и торговли в древних обществах // Институт археологии: краткие сообщения. – 1973. – № 138. – С. 5.

²⁹ Див.: Массон В.М. Экономика и социальный строй древних обществ. – Ленинград, 1976. – С. 78.

Орієнтацією на граничну корисність блага і відсутністю чітких уявлень про еквівалентність, що відбиває відносини вартості, характеризуються перші форми обміну. Як відзначають В.Массон і М.Бутінов, істотним моментом у всіх випадках первісного обміну є те, що пропорції, в яких обмінювався один продукт на інший, не фіксувалися, тобто не були постійними. Особи, що вступали в обмін, орієнтувалися на споживацьку цінність, яку в даний момент являла для них та або та річ. В одному випадку велика сумка з пітчері могла обмінюватися на один бумеранг, в іншому – на щит або на шість бумерангів³⁰.

Аналогічну природу має феномен жажливої непропорційності торгівлі європейців із тубільцями в епоху Великих географічних відкриттів, який забезпечив їм можливість стійкого одностороннього збагачення (хоча і в інших формах, але по суті ту ж саму "просторову психологію обміну" і зараз часто вміло використовують економічно зрілі країни у відносинах з молодшими господарськими партнерами). Один із мандрівників XVII століття пише, зокрема, про караїбів, що вони вирушають у далеке плавання в небезпечну пору року єдиною з тією метою, щоб купити яку-небудь дрібницю – ніжик або щось подібне, і віддадуть за цей ніж усе, що привезуть із собою, натомість не дали б і щонайменшої частки, якби замість цього ножа їм запропонували цілу лавку товарів іншого роду³¹. Каное тубільців Нової Гвінеї у Гумбольдтовій бухті, – згадує інший автор, – залишалися біля нас увесь час, і між екіпажем судна та тубільцями розвинулася жива мінова торгівля. На людину, не знайому з Південним океаном, справляє надзвичайне враження вид того, як дикуни віддають за пару шматків поржавілого заліза або за нитку намиста повні руки зброї або поясів, намист і сережок, свою важку працю багатьох днів³².

Часом споживацька жадібність тубільців вражає. "Після кількох днів плавання по Оріноко мандрівники зустріли цілу армію караїбів, котрі тільки що перед тим покінчили торгівлю з народцями, які так потребують знарядь і разом з тим є позбавленими батьківської любові, що віддають караїбам дочку або сина за сокиру, за ніж, за чотири нитки стеклярусу, оскільки вигляд цих дрібниць справляє на них більше враження, ніж ніжність і сльози жертв їхньої жадібності"³³, – знаходимо у М.Зібера свідчення очевидців XVIII століття.

Зумовленість первісних грошей рефлексією буття економічного простору-часу знайшла відбиття і в літературі. В ході обміну гроші в суспільній свідомості зростаються з певною корисною формою блага, – відзначає К.Маркс. При цьому "зрощення" поступово відбувається "або з найважливішими предметами, які надходять ззовні через обмін і дійсно є природно вирослою формою прояву мінової вартості місцевих продуктів, або ж – з пред-

³⁰ Див.: Массон В.М. Обмен и торговля в первобытную эпоху. – Л., 1978. – С. 80; Бутінов Н.А. Разделение труда в первобытном обществе // Труды института этнографии АН СССР. – 1960. – Т. 54.

³¹ Див.: Зибер Н.И. Очерки первобытной экономической культуры. – С. 340.

³² Там же.

³³ Там же. – С. 348.

метом споживання, який становить головний елемент місцевого відчужуваного майна, як, наприклад, худоба³⁴.

Етнографія й археологія дають численні підтвердження на користь розвитку такого роду процесів в архаїчних суспільствах. Як ілюстрацію для першої версії Маркса можна навести раковинні гроші та кам'яні диски, що мали обіг у Мікронезії та на острові Ян і доставлялися туди на човнах з віддаленого на 700 км острова. До форм грошей, що виростили з предметів місцевого відчужуваного майна, належать рогожі та свині в Океанії, зерно у стародавньому Шумері та Єгипті тощо.

Гроші, що обертаються в первісному господарстві, не можна вважати грошима в повному розумінні цього слова; вони ще не виступають загальним засобом обміну, не мають навіть своєї особливої, відмінної від інших корисних благ предметної форми існування. Разом з тим *гроші постають тут уже не просто як корисна річ, що бере участь в обміні, а як інститут економічної цінності, що відбиває єдність граничної корисності та вартості, втілену в будь-якій міновій пропорції: x товару $A = y$ товару B .*

Первісні гроші – це перші кроки реалізації кількісної міри економічної цінності, що не виходять за межі її якісної визначеності, ніби "угрузають" у ній; це болісна спроба розгортання буття економічного часу, затисненого в товщі буття економічного простору. Історичні матеріали дозволяють спостерігати оригінальні форми прояву цього процесу.

На острові Маево в Меланезії рогожі, що мають значення міри вартості, навмисно псували, щоб позбавити їх споживної вартості, – пише В.Массон. Характерною рисою використання конкретних металевих виробів як грошей була зміна їх зовнішньої предметної форми шляхом її мініатюризації або гігантизації. В західній частині Африки у "грошовому обігу" перебували, наприклад, наконечники списів завдовжки до 1,7 м; ціна їх коливалася залежно від ваги. Там же грошима слугували і невеличкі залізні кинджальчики; мідь оберталася у вигляді U-подібних брусків або браслетів³⁵. Вельми своєрідними є гроші з острова Ян – важкі та малотранспортабельні просвердлені кам'яні диски вагою в кілька десятків кілограмів.

І мініатюризація, і гігантизація стародавніх грошей, і умисне псування їх як корисних речей – усе це, на нашу думку, є інстинктивні спроби суб'єктів господарювання логічно відобразити суперечливу єдність граничної корисності та вартості в ході розгортання буття економічного простору-часу.

Особливістю первісних грошей є також "вузька спеціалізація" їх функцій – обслуговування окремим різновидом грошей відповідної групи мінових операцій. Смысл цього феномену полягає, на наш погляд, у тому, що гроші як утілення буття економічного часу покликані реалізувати ідею чесного обміну, економічної справедливості земного господарського життя – буття економічного простору. Через внутрішню недосконалість первісних грошей це їх господарське призначення часто підкріплювалося адміністративними заходами.

³⁴ Маркс К. Капитал // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. – 2-е изд. – Т. 23. – С. 98–99.

³⁵ Массон В.М. Экономика и социальный строй древних обществ. – С. 83–84.

У стародавній Мексиці, наприклад, існувало кілька "сортів" обігових грошей. Перший сорт складали зерна какао, другий – клаптики бавовняної тканини, що слугували виключно для придбання товарів першої необхідності; третій сорт – золото в порошок; четвертий – шматки міді, розрізані у формі букви "Г", які слугували для купівлі предметів малої цінності. Кожному роду продуктів, – пише М.Зібер, – був відведений особливий квартал. Численні операції здійснювалися без жодної плутанини і з повним дотриманням справедливості під наглядом посадовців, приставлених для цієї мети³⁶.

Для перших кроків товарного обігу, коли просторова сфера розгортання буття економічного часу (вартості) є обмеженою, характерне зайве випинання і відособлення функції грошей як засобу утворення скарбів. Випинання це, як видається, відбиває *підлеглість буття економічного часу буттю економічного простору*, тотожного тут буттю простору природного, фізичного.

У стародавній Меланезії, за свідченнями, заможна людина мала у своєму будинку 50 і більше рогож, які демонстративно висіли на стінах і поступово занепадали. Аналогічно як підтвердження багатства лежали мертвим вантажем біля хатини заможного власника величезні просвердлені кам'яні диски на острові Ян. Археологія наводить достатню кількість прикладів, характерних для різних народів, коли цінні вироби, включаючи і власне "гроші", входили до складу необхідного інвентарю для поховання заможних людей і племінних вождів. Тут наявне характерне використання накопиченого грошового багатства (втіленого буття економічного часу) – поміщення його в могилу – фізичне буття простору, з якого воно виростало.

З іншого боку, і розвішені на стінах зіпсовані рогожі, і купа каміння біля будинку вже не є просто рогожами, камінням і предметами, потрібними для поховання. Їх просторові тіла несуть на собі *інституційний відбиток економічної цінності, що відображає "взаємне перетікання" буття економічного простору в буття економічного часу*. Це ідеальна реальність, відчутна форма виразу "невідчутних" економічних відносин – єдність граничної корисності та вартості.

Проте "тимчасова функція" грошей як міри вартості не знаходить адекватного застосування в нерозвиненому економічному просторі первісного суспільства. В цьому сенсі можна говорити про ефект буття економічного часу, що "звисає", "виплітається" з товщі буття господарського простору. Буття часу суспільного господарювання нібито роздвоюється на повністю занурене в буття просторових алгоритмів життєдіяльності і самостійне, що економічно виплітається, "вигвинчується" з них.

В умовах традиційного господарства, організованого відповідно до законів буття природного простору, основною формою багатства виступають не гроші – застигаюче в предметній оболонці буття економічного часу, а час як живий процес безпосереднього спілкування між людьми. Буття економічного часу, яке згодом утілилося в грошову форму, тут постає як різновид "оплати" за задоволення спілкування з членами рідного колективу,

³⁶ Див.: Зібер Н.И. Очерки первобытной экономической культуры. – С. 355.

перебування в комфортному місці, за милування природою, за задоволеність від виконання приписаних звичаїв і традицій. Формою багатства виступає не просто спілкування, але спілкування у "своєму колі" – в середовищі осіб, які здійснюють сумісне користування загальним господарським простором.

Швейцарський психолог К.Юнг свого часу звертав увагу на таку поведінкову особливість "архаїчної людини", як концентрація уваги на вузькому і зовні нібито не помітному сенсорному полі. Спілкуючись з індіями, африканцями, мешканцями островів південних морів, учений відзначав, що не міг заволодіти їхньою увагою більш ніж на дві години. Після завершення цього часу всі вони, немов за змовою, категорично заявляли про свою втомленість, нудьгу, втрату інтересу до бесіди, хоча обстановка спілкування була невимушеною, а питання – достатньо простими. Характерно, зазначає К.Юнг, що та сама "втомлена" людина могла одразу ж пробігти 120 км у ролі листоноші або танцювати цілу ніч у палаючого вогнища³⁷.

Цей суспільний зв'язок, що має різноманітні форми, хоча й не тотожний сучасній глобальній системі інформаційних потоків, які просякають увесь земний економічний простір і пов'язують його в єдине ціле, проте являє собою її далекий прообраз – могутнє джерело господарської продуктивності.

Своєрідний феномен, який відбиває процес взаємодії буття часу безпосереднього соціального спілкування і буття економічного часу, можна спостерігати в сучасних умовах, коли господарське життя народів навіть найвіддаленіших регіонів планети залучається до процесу єдиного колообігу. Специфічне злиття часу з процесом безпосереднього спілкування в африканцях буквально вражає, – пише, зокрема, І.Андрєєв. – Я спілкуюся – значить, існую для свого ділового партнера-африканця. Але я виїхав, перестав бути відчутно сприйманим. Мій образ швидко витісняють інші, яскравіші актуальні емоційні враження. Факси, телефонні розмови через тисячі кілометрів чужим до невпізнання голосом – лише смутне нагадування про спільно задумане, бліда тінь мого нещодавнього такого емоційного образу. А які справи можна всерйоз обговорювати з "тінню"? Через скільки днів, тижнів, місяців відсутності ти з'являєшся знову. Скільки щирої радості і жадання діяльності! Все набуває руху – як правило... з тієї самої точки, на якій воно зупинилося в момент розставання³⁸.

Процеси інституційного трансформування буття господарського простору-часу у традиційних суспільствах прискорюються в ході їх взаємодії з більш зрілими в економічному плані цивілізаціями, в результаті переплетіння різних соціально-економічних просторово-часових потоків. В цілому ж логіка реалізації відносин економічної цінності в "природних" господарських системах і дотепер зумовлюється переважно рефлексією буття простору. "Для більшості африканців, які ведуть традиційний або маргінальний спосіб життя, – пише І.Андрєєв, – сприйняття часу бідне враженнями або асоціаціями, "сплюснуте" до елементарного розрізнення того, що було "давно", і того, що є

³⁷ Див.: Юнг К.Г. Проблемы души нашего времени. – М., 1996. – С. 162.

³⁸ Див.: Андреев И.Л. Связь пространственно-временных представлений с генезисом собственности и власти. – С. 68.

"зараз". Терміни сільськогосподарських робіт регулює погода, приймання або пошуки їжі – голод, відпочинок – утомленість. Нерідко в африканських містах можна спостерігати таку сценку. Йде перехожий, потягнувся, позіхнув (спека зморила або просто втомився), кинув у затінку рогожу, якщо така була при собі, приліг і заснув; прокинувся і пішов далі"³⁹. Разом з тим розвиток буття господарського простору в часі об'єктивно зумовлює його економічний динамізм, поступове подолання залежності від циклічних ритмів природи, сприйняття елементів нового, невизначеного, непередбаченого. Нагромаджуючись, ці новації ведуть до якісної зміни форми самої суспільної людської діяльності, її продукту, а також ціннісних уявлень, що відбивають ці зміни й, у свою чергу, знову змінюють форму.

Соціологи констатують, що через зростання письменності, вплив міської культури, придбання нових професій, заняття бізнесом господарська поведінка людини у традиційному суспільстві зазнає динамічних змін. Проте й сьогодні тут, як і раніше, зберігається насторожене ставлення суб'єктів господарювання до будь-якого роду економічних новацій, сприйняття їх як явно небажаних, бо вони породжують ризик, а отже, порушують "нормальний порядок речей". З цим, як вважають фахівці, пов'язана і традиційна бідність населення в таких країнах, яку сприймають як норму життя. Явища відкладеного попиту, відстроченого споживання, дачі в борг і взяття в позику маловідомі в Африці, – відзначає Н.Ксенофонова, – принаймні, за межами міст. Характерним є також те, що африканці, залучені до міської цивілізації, більшою мірою прагнуть реалізувати свої споживачькі запити, ніж збільшити трудові витрати⁴⁰.

Викладене вище свідчить, на нашу думку, про те, що *динаміка суспільної господарської діяльності зумовлюється закономірностями реалізації буття економічного простору-часу, що формуються у процесі історичного розгортання відносин економічної цінності та форм обміну.*

Так, процес історичного розвитку суспільного господарства починається з перетворення людиною природного простору, однією з перших форм доместикації якого є "соціально обладнане" житло. Обмін з самого початку також зумовлюється межами господарських можливостей природної території, займаної племенем (спільнотою), і виникає на її фізичних межах. Об'єктом обміну, як правило, ставали блага, граничну корисність яких пов'язували з їх місцеположенням – походженням із певної місцевості.

У ході розвитку обміну з'являються гроші, які являють собою інститут економічної цінності. Відбиваючи процеси "взаємного перетікання" буття економічного простору в буття економічного часу, цей *інститут пов'язує воедино дві перетворені логічні форми економічної цінності – граничну корисність і вартість.* При цьому з самого початку гроші "зростаються" з корисною формою окремих економічних благ, відбиваючи вихідну підлеглість буття економічного часу буттю економічного простору.

³⁹ Там же. – С. 67.

⁴⁰ Ксенофонтова Н.А. Африканское крестьянство: перемены в общественном сознании. – М., 1990. – С. 33.

На ранніх етапах розвитку суспільного господарства буття економічного часу "відшаровується" від буття економічного простору, рівноправно доповнюючи його і зумовлюючи економічний вибір лише в екстремальних ситуаціях. Як ілюстрацію такої ситуації А.Гриценко розглядає випадок пожежі. Уявимо собі і ми таку картину: спалахнула первісна хатина, в якій знаходиться майно племені або сім'ї. Які речі в першу чергу рятуватиме від вогню людина, що опинилася поряд і вимушена діяти швидко і розумно? Мабуть, речі, які відповідають двом вимогам, що автоматично спалахують у свідомості: найкорисніші, життєво важливі і ті, які (за рівнозначності їх корисності) важче (складніше, довше) відтворити.

З цього осяяння-усвідомлення єдності буття економічного простору-часу випливають дві великі логічні ціннісні концепції – трудова теорія вартості і теорія граничної корисності, згодом доповнені теорією економічного вибору в рамках неоінституціонального напрямку економічної думки.

Три вказані наукові течії у своєму розвитку, на наш погляд, відбивають єдиний логіко-історичний процес формоутворення економічної цінності, теоретичне осмислення якого може закласти нові підвалини науки XXI століття.